

NACIONALIZACIJA FEVDALNE IDEOLOGIJE J. V. VALVASORJA

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Izvleček: *Slava Vojvodine Kranjske* Janeza Vajkarda Valvasorja se je globoko vpisala v slovensko zgodovinsko zavest. Valvasor in njegovo monumentalno delo sta postala del nacionalne mitologije, pomembna za odkrivanje narodne identitete. Vendar pa so dosedanje humanistične analize manj pozornosti posvečale odnosu do sosednjih in tekmovalnih družb. Aplikacija koncepta medkulturnega dialoga pa Valvasorja pokaže v povsem drugačni luči, s tem pa se spremeni tudi narava narodotvornega procesa na Slovenskem.

Ključne besede: Habsburžani, Osmani, Vojna Krajina, barok, stratifikacija

Abstract: Janez Vajkard Valvasor's *Slava vojvodine kranjske* (The Glory of the Duchy of Carniola) has become firmly embedded in Slovene historic consciousness. Valvasor and his monumental work have become part of Slovene national mythology as well as an important factor in the discovery of national identity. On the other hand, previous analyses within the humanities considerably neglected Valvasor's position on neighboring, as well as competitive, societies. However, an application of the concept of intercultural dialog shows Valvasor in a very different light, which in turn also affects the nature of the nation-forming process in Slovenia.

Key Words: the Hapsburgs, the Ottomans, military frontier, baroque, stratification

S peresom in z mečem

Johann Weichard Freiherr von Valvasor se je leta 1641 rodil v Ljubljani. Študiral je pri jezuitih, potem pa, kot se je spodobilo za takratnega izobraženca, potoval po Evropi in obiskal tudi severno Afriko. V začetku šestdesetih let 17. stoletja se je javil v habsburško vojaško službo in šel v Vojno Krajino, utrjeno območje na ozemlju današnje Hrvaške. Po vrnitvi je kot vojaški stotnik in bogato poročen na Kranjskem kupil tri gradove. Vendar so dobro situiranega Johanna bolj kot nepremičnine zanimali matematika, zdravilstvo, zgodovina, rudarstvo, topografija, ipd. V knjižnici je polihistor hranil kakih deset tisoč knjig. Zaradi razprave o ponikanju Cerkljanskega jezera je bil sprejet v Britansko kraljevo družbo (British Royal Society). Leta 1678 je na svojo graščino na Bogenšperku (Wagensberg) povabil tuje bakrorezce, da bi mu pomagali ovekovečiti motive iz Vojvodine Kranjske.

Zapiske iz zgodovine Kranjske po letu 1000 je začel objavljati v začetku osemdesetih let 17. stoletja, kmalu po smrti Johanna Ludovicia Schönlebna.¹ Do leta 1689 je imel pripravljeno obsežno delo *Slava Vojvodine Kranjske / Die Ehre deß Herzogthums Crain*.² Skoraj tri tisoč strani besedila in petsto

triintrideset ilustracij je izšlo v štirih zvezkih, razdeljenih na skupaj šestnajst knjig. Raziskovanje in objavljanje sta ga stala premoženja. Leta 1693 je obubožan umrl v Krškem.

S takšnim nizom podatkov slovensko zgodovino in etnologija Valvasorja običajno družbeno in kulturno umestita. O soodvisnosti njegovih fizičnih in miselnih spopadov z Osmani do zdaj ni bil govor. Vendar Valvasor brez izkušenj in spominov iz spopadov s tekmovalnim imperijem na jugu svoje dežele gotovo ne bi napisal takšne *Slave*.

Ker ga etnologi zaradi opisov neposrednih izkušenj s potovanj še posebej cenimo, se sprašujem, kje potegniti mejo med špijonažo in znanstvenim interesom. *Slava Vojvodine Kranjske* je vsekakor delo zelo radovednega in ambicioznega človeka, ki se je želel s koristnimi dejanji uveljaviti v tedanji visoki družbi. V tem smislu je bil (tekstovno) pragmatičen (prim. Levinson 1983).

Dvojnost Valvasorjevega delovanja ilustrira diskusija o njegovem baronskem nazivu: ni namreč jasno, ali je dobil titulo pred izdajo *Slave* ali pa mu je bila podeljena za raziskovalne in izdajateljske zasluge v zvezi z njo? Ali drugače, glede na zadnje raziskave zgodovinarja Borisa Golca: si je Valvasor sam podelil naslov barona, ker je bil prepričan, da mu po vsem, kar je storil za Kranjsko, pripada? (Rajšek 2007: 6). V zvezi z njegovo patriotsko zavestjo (»služiti s peresom in z mečem«; Valvasor 1689/1: Uvod) se lahko vprašamo tudi, ali je bil povišan zaradi literarne ali vojaške služnosti?

Valvasor v slovenski družbi

V 19. stoletju so se na domačem tržišču pojavili ponatisi *Slave Vojvodine Kranjske*. Dva v nemščini (1877–79 in 1882) je natisnil Janez Kranjec. Leta 1936 je Mirko Rupel uredil prvo

Edelgesteine, alter Müntz-Stücken, Thiere, Vögel, Fische etc. ... – und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes.

1 J. L. Schönleben (1618–81), teolog, zgodovinar, ljubljanski župan (1648–54), avtor *Carniola antiqua et nova – zgodovine Kranjske do leta 1000* (Rupel 1969: 501).

2 Popolni naslov Valvasorjeve *Slave* se glasi: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, das ist wahre, gründliche und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses in manchen alten und neuen Geschicht-Büchern zwar rühmlich berührten, doch bishero nie annoch recht beschriebenen Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes, anjetzo vermittelt einer vollkommenen und ausführlichen Erzählung aller seiner Landschaften, Böden, Felder, Wälder; Berge, fließenden und stehenden Wassern, unterirdischer Berg-Seen, bevorab deß Welt-berühmten Cirknitzer Wunder-Sees, auch verwunderlicher Grotten und viel andrer ungemeyner Natur-Wunder; imgleichen der Gewächse, Mineralien, Bergwercke,*

* Dr. Peter Simonič, asistent, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: peter.simonic@guest.arnes.si

slovensko izdajo.³ Slovenski ponatisi Ruplovega prevoda so izhajali v drugi polovici 20. stoletja: 1951, 1968, 1969, 1977.⁴ Valvasor je v svojem izvirnem delu in prevodu Slovincem ponudil izjemno gradivo, opise navad, jezika, religij, obredov, oblačil, pričesk, obrambnih strategij in drugih podrobnosti o prebivalcih Kranjske med 15. in 17. stoletjem (Ložar 1944: 23; Kremenšek 1978: 33). Valvasorja so posredno poslovenili mnogi poznejši avtorji, ki so študirali njegovo življenje, delo in dobo. Vedno bolj je zavzemal posebno (retorično) mesto v samospoznavanju Slovencev kot posebnega naroda (prim. Grafenauer 1989).

Leta 1989 se je ob tristoletnici izida *Slave* znova ponudila priložnost za nacionalizacijo starega junaka, tokrat v procesu ustanavljanja slovenske države. Ob prelistavanju spominskih knjig in brošur lahko ugotovimo, da slovenske (strokovne) javnosti pri Valvasorjevem pisanju resnično cenijo predvsem opise prebivalstva in zgodovine. Bogataj je takrat znova potrdil velik etnološki pomen, ki ga ima Valvasorjevo zanimanje za življenje podložnih ljudstev (Valvasor kot »etnograf«) (1989). Valvasorjeva podoba je v sodobni slovenski družbi precej razširjena. Občina Litija je med letoma 1980 in 1990 vidnejšim občanom podeljevala Valvasorjeve plakete, po njem se imenujejo glasbena skupina, vokalni oktet in konjenica, ki vsako leto ob dnevu državnosti paradno prijezdi iz gradu Bogenšperk.

Avtor je pomemben za Kranjsko in Slovenijo (tudi zaradi kontinuitete glavnega mesta). Slovensko muzejsko društvo od leta 1971 podeljuje Valvasorjeve nagrade za posebne dosežke. V letih 1989 in 1993 so natisnili poštne znamke z njegovo podobo, pojavil se je na bankovcu za dvajset tolarjev, zbirateljem so ponujali posebne spominske zlatnike in srebrnike. Simbolna Valvasorjeva nacionalizacija se je izvajala še s prostorskimi vpisi: z odkrivanjem spomenikov v Višnji Gori leta 1872, Medijskih toplicah leta 1977, Ljubljani leta 1903, Krškem leta 1966 (Valvasorjev raziskovalni center in knjižnica) in pred gradom Bogenšperk leta 1988. Tudi kočja pod Stolom nosi njegovo ime (Reisp 1989; Godec 1996).

Z njim so sodili avtorje, ki so pisali o drugih provincah. Tako je Pavel Naldini postal istrski (Šuligoj 2001: 7), Matthaus Georg Vischer pa štajerski Valvasor (Zupan 2007: 19). Valvasorjevo poveljevanje štiristo kranjskim vojščakom pri obrambi Dunaja pred Turki je novinar pred kratkim navedel kot primer, ko so šli naši vojaki na tuje; priročen argument za pošiljanje slovenskih fantov v Irak (glej Švajncer 2006b: 26).

Upravljanje z dejstvi

V *Slavi* predstavljene podatke so zgodovinarji in etnologi radi vključevali v svoje pisanje. Zgodovinar Bogo Grafenauer je ugotavljal, da je bil Valvasor »zanesljiv delavec« (na primer

³ Ruplov prevod ni vključeval prve knjige o starodavnih naseljenicah Kranjske in pete knjige o kranjskih vladarjih pred prihodom Frankov. Prav tako je izpustil rimsko obdobje in preseljevanje ljudstev (Rupel 1969: 503–505).

⁴ Med letoma 1970 in 1974 je v Münchnu izšel nemški ponatis *Die Ehre* ... (Reisp 1989: 119–122).

pri opisovanju osmanskih vpadov in kmečkih uporov) (1989: 10). Med deli, katerih avtorji so izdatno citirali podatke iz *Slave*, naj za tukajšnje potrebe omenim le dva najpomembnejša: Stanka Juga s knjigo *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja* (1943) in še posebej Vaska Simonitijski z odmevnim delom *Turki so v deželi že* (1990).

Na tem mestu ni toliko pomembno, ali je Valvasorjeva historiografija natančna glede predstavljenih datumov, imen in krajev. Veliko bolj zanimivo je razumeti njegova stališča, v našem primeru družbeno in retorično pozicijo v razmerju do Osmanov. Simoniti je zapisal, da ponuja *Slava* možnost odkrivati Valvasorjev čas v obsegu, značilnem za »zgodovino mentalitet«; bralec lahko skozi Valvasorjeve opise spozna psihološko situacijo ljudi v 17. stoletju (Simoniti 1989: 103). Ker sodobne diskurzivne teorije tudi deskripcijo obravnava jo kot interpretativno dejanje (npr. Clifford in Marcus 1986), realnosti ne moremo več deliti na dejstveno (etnografsko) in znanstveno (interpretativno, kot antropološko metagovorico): opis resničnosti je hkrati tudi interpretacija (aplikacija) teorije, ki sledi moralnim in zgodovinskim zahtevam avtorja in njegovih javnosti. Zaradi tako imenovanega vzajemnega smisla ali skupnega kulturnega ozadja (Edwards 1997) tako pisec kot bralec predpostavljata, da vesta, za kaj v komunikacijskem dejanju gre (Močnik 1999). Oba – v našem primeru aristokratski in pisarni osemi 17. stoletja – sta prepoznavala enakost svojih družbenih (razrednih) pozicij in sta vsaj v splošnem delila tudi presojo takratne družbene resničnosti. Naslovi in teme poglavij, metafore, skupni retorični kraji (toposi) ipd. v Valvasorjevi *Slavi* odsevajo (aristokratske) interese tistega časa, na primer razvoj znanstvenega pristopa pri obravnavanju naravnih in družbenih danosti/virov v nasprotju z do tedaj prevladujočo teološko interpretacijo.

Slava je polna posebnosti in prava enciklopedija razvojnih možnosti province. Zbral je gradivo, pomembno za razvoj rudarstva in trgovine (merkantilizem!) in promoviral marljivost kranjskega prebivalstva. Knjižna zbirka izžareva ponižnost do provincialne in imperialne (habsburške) aristokracije. A polihistor je zadostil tudi zanimanju za »divji« del Evrope (prim. Pohl in Vocolca 1994; Jezernik 2004). Pri opisovanju zgodovine svoje domovine je nekaj poglavij namenil zgolj kroniki turških vpadov (1689/4: 368–389; 1969: 447–452), veliko podatkov o Osmanih pa je napletel v drugih poglavjih *Slave*. Kako konkretno sta prisotnost Osmanov in Valvasorjev patriotizem vplivala na 'upravljanje z dejstvi' (*management of facts*; Edwards 1997: 199)? Kot gradivo sem uporabljal izvirno Valvasorjevo besedilo (1689) in Ruplov prevod (Valvasor 1969).⁵

Ozemlje

Slava Vojvodine Kranjske se po uvodu – smiselni, ideološki umestitvi besedila – nadaljuje z opisom meja Kranjske in njenih petih teritorialnih enot. Predstavitev Gorenjske, Dolenjske, Srednje Kranjske, Notranjske in Istre vključuje poglavje

⁵ Ruplov prevod sicer ne vključuje vseh poglavij iz Valvasorjeve *Slave*, vendar je prevod izbranih besedil izredno kakovosten.

o signalnem sistemu obrambe.

Turek je najbližji, čeprav neprijazen in grozovit sosed Vojvodine Kranjske; zato mora ta vedno paziti, da se utegne zavarovati pred tem grabljivim volkom in mu pokazati pot nazaj. V ta namen so zapovedana določena dogovorjena in svarilna znamenja, med katerimi so poleg drugega tudi kresovi (1689/2: 172; 1969: 45).

Nekatere kresove so postavili iz lesa, ki so ga pripeljali z več kot sto vozovi, piše Valvasor. Za njih so skrbeli stražniki, ki so imeli za opozarjanje na voljo tudi možnarje. Dolenjska je bila najbolj izpostavljena pokrajina Vojvodine, temu primer-no je bil razvejan tudi sistem obveščanja. V zvezi z Notranjsko piše:

Ko bi opustili ognjena znamenja, bi uboge krščanske klavne ovce na Kranjskem žalostno in brez rešitve morale poginiti ali pa odriniti z barbarškimi volkovi v suženjstvo. Dobra ureditev teh znamenj in svarilo pa marsikatero nesrečo odvrne: ali te hude zverine tako prestraši, da se same od sebe brž umaknejo, ali pa, če so presenetile kak kraj ter ljudi in blaga naropale, jih tedaj ne le utegnejo hitro zasledovati, temveč tudi kje počakati ter levu ali volku spet iztrgati ovco iz gobca ... (1689/2: 283–284; 1969: 87).⁶

Naslednji pomemben prostorski označevalec v Valvasorjevem besedilu so bili tabori, ki so jih kmetje začeli graditi v 16. stoletju, saj se niso mogli nadejati aktivne obrambe s strani aristokracije in vitezov. Piše, da jih je bilo veliko, vendar so jih kmetje večinoma prenehali uporabljati, ko so zgradili sistem trdnjav v Krajini (Valvasor 1689/4: 538–540; 1969: 144).⁷ Trdnjavam v krajinski tamponski coni je namenil prav veliko prostora, opisoval je njihove poveljnike in najpomembnejše bitke (1689: zvezek 4, knjiga 12). Še posebej je občudoval bitko pri Sigethu in tamkajšnjega heroja Niclasa von Serina (Valvasor 1689/4: 27–30; 1969: 422–426).⁸ V omenjenih poglavjih Valvasor pokaže vojaško strukturirano znanje o nevarnih obmejnih deželah in herojski orientalizem (prim. Said 1995).

Avtor je podrobno opisoval gradove in samostane na Kranjskem, da bi dokazal religiozno, fevdalno in vojaško raznolikost ter lojalnost Vojvodine.

Kar se tiče gradov, zagotavljam naklonjenemu bralcu, da v sedanjih časih skoraj vse gradove po gorah zapuščajo in jih zamenjujejo zaradi večje udobnosti z novimi, v ravnini sezidanimi. Nekoč je bila to velika redkost v Vojvodini ... Zdaj pa, ko je predobri bog odvrnil uničujočo vojsko od teh naših dežel in jih zato že dolgo časa osrečuje z zaželenim zlatim, plodonosnim mirom, zapuščajo ljudje gorska bivališča, ki so bila nekoč postavljena kot pribežališča pred hrumečo vojno viхро (1689/4: 4; 1969: 327).

6 V osemdesetih letih 17. stoletja, ko je Valvasor pisal *Slavo*, so postali kresovi znova pomembni zaradi prekinitve dvajsetletnega miru med Habsburžani in Osmani (prim. Simoniti 1990: 104).

7 O Krajini glej še Simoniti (1990: 158–86), Russinow (1996: 79) in Hupchick in Cox (2001: Karta 23).

8 Danes znan kot Nikola Zrinjski, pomembna oseba v hrvaški politični mitologiji.

Kulturna pestrost

Valvasor je opisoval navade in kulturo različnih skupin kranjskega in obmejnega prebivalstva. *Uskoki/Vlahi*, pravoslavno prebivalstvo, ki ga je srečal na Dolenjskem in srednjem Kranjskem, so morali meje z osmanskim imperijem braniti noč in dan brez plačila. Zdeli so se mu strašno požrešni, ker so domnevno vse pojedli in popili že jeseni: »Od tega imajo vsaj to korist, da jim nič ne splesni, ne strohni ali Turkom v roke pade« (1689/2: 292–293; 1969: 190). Kritiziral je njihovo nespametno govoričenje ob umirajočem bolniku, »en angel da bo nosil pred njim sabljo in puško (ne glede na to, da ostaneta doma obešeni na klinu), ki se je z njima proti dednemu sovražniku Turku tako viteško držal« (1689/2: 293; 1969: 191–192). »Tudi po glavi se strižejo in puste le spredaj dolgo kito ali šop las, a nekaterim raste taka kita zadaj kakor Turkom« (1689/2: 296; 1969: 193).⁹ Valvasor poleg Uskokov in Hrvatov omenja še nekaj drugih skupin prebivalstva, povezanih s civilizacijsko mejo. *Martoloz*i na primer, so bili Turki, Morlaki in turški Vlahi, ki so se »pplazili po deželi« in kradli, kar so mogli.

Posebno pa si močno prizadevajo, da bi majhne otroke odvedli ter jih na Turško prodali; tu napravijo dečke za janičarje, z deklicami pa se Turki omože ... Ti otroški tatje znajo vsakovrstne jezike, se preoblačijo v noše raznih ljudstev, se povečini skrivajo v divjih gozdovih in poznajo najbolje vse ceste in steze (1689/4: 115; 1969: 442).

Kovači ali »skrivni prijatelji« pridejo ponoči naskrivaj do straže in povedo svoje geslo:

Brž jih peljejo h komandantu ali h komur pač želijo in kogar poznajo. Tu dobe kar najbolje jesti in piti in povrh cekin, tudi več ali manj, kakršno je pač poročilo, ki so ga prinesli, in kakšen naklep, ki so ga odkrili ... Da jih pa ne bi bilo tako lahko izdati, je navada, da jih še tisto noč ... čisto naskrivaj pospremi nazaj. Če bi jih namreč izdali ali ujeli, bi jih gotovo brez milosti na kol nataknil (1689/4: 8; 1969: 421).

Heramije so bili prednja straža gradov, baterij in meje, v primeru odsotnosti so jih lahko obsodili na smrt. Bili so dobri divji lovci, dobri vojaki, hitri ljudje, »voljni in urni za naskok in napad na sovražnike kakor tudi za četovanje po Turčiji ... *Heramije* veljajo pri nas toliko ko janičarji pri Turkih«. *Masole* so uporabljali za napade in vpade. V obdobjih miru so sekali drevesa, gradili mostove in podobno (1689/4: 114; 1969: 441).

Valvasor je opazil tudi vpliv Osmanov na nataliteto: »To je nedvomno božja previdnost poleg drugih vzrokov zategadelj tako uredila, ker ima ta dežela dednega sovražnika krščanstva za sosedo, saj prideš ponekod s Kranjskega na Turško v treh urah« (1689/2: 103; 1969: 24). V spopadih so namreč potrebovali številno moštvo.

9 Tudi kranjski Hrvati naj bi se strigli, »spredaj pa puste majhen, toda dolg šop ... V obliki brkov so Hrvati skoraj enaki Perzijcem in turškim janičarjem, ki večinoma tudi strižejo spodnjo brado, a zgornji tako dolgo rast privoščijo, da objema s svojima luninima rogljema obe strani podbradka ... « (Valvasor 1689/2: 303; 1969: 196–197).

Omikanec je bil sila ponosen na literarno bero Vojvodine:

Tako blizko barbarstvo je pač brus, ki ostri marljivost, da bi se barbarska nevednost z dobrimi umetnostmi in znanostmi premagala. Zoper temo prižigajo luči in, kjer je v soseščini nespretnost in zatemnitev pameti, mora spretnost s tem več baklami svetiti okoli sebe (1689/4: 344–345; 1969: 224).

Dodatek k šesti knjigi zato obsega učene pisatelje, doma s Kranjskega.

O kulturni podobi Kranjske v razmerju do Osmanov lahko sklepamo še iz baronovega opisa slavlja ob ponovni zasedbi Budima leta 1686. »Ob dveh popoldne se je četa mušketirjev napotila na grad ter izkazala čast gospodu oskrbniku, sedečemu pod velikim turškim šotorom in zastavo.« Sledila je razkošna veselica za 50 ljudi (1689/4: 834; 1969: 296).

Za Valvasorja je bilo vse prek meje »turško«, tudi blago na zagrebški tržnici. Etnični izvor dobrin in ljudi za civilizacijsko mejo ga ni zanimal. Raznolikost je tako obstajala le v njegovi družbi.

Čezmejno gospodarstvo

Po Valvasorjevih opisih bi lahko sklepali, da so tedanjo čezmejno menjavo krojili ropi, požgane vasi, ugrabitve, suženjstvo ipd. Kranjska naj bi za odvrnitev in pregon do leta 1597 plačala 8,5 milijona v zlatu, do leta 1613 nadaljnjih 1,7 milijona, pozneje pa še veliko več. »Iz tega se da sklepati, koliko nas stane hudobni sosed Turek« (1689/4:9; 1969: 422).

Prosi za blagoslov habsburškega orožja, da bi lahko obdržali sovražnika daleč stran, »s polnim triumfom na Turki in Tatari in vsemi nj. Veličanstvu krivičnimi sovražniki ...« (1689/4: 609; 1969: 469). Potem se izvirkom *Slave* konča z upodobitvijo konjeniškega spopada med zmagovitim avstrijskim vojakom in upirajočim se Turkom.

Pri opisovanju roparske ekonomije domačih skupin ni bil tako strog; tu je moralno prizmo obrnil. Tako se mu je invazija sedemsto mož z območja Ljubljane v severno Benečijo leta 1378 zdela zanimiva, čeprav so takrat prav tako požigali vasi in nakradli okrog sto petdeset glav živine (1689/3: 711; 1969: 409). Vlahi so na primer ropali čez mejo, v domači soseščini pa mešetarili s konji. Tudi dolenski Hrvati, dobri kmetovalci in vinogradniki, so občasno hodili na roparske pohode na osmansko območje. A Valvasorju je to rabilo za dokaz, kako močni in zdravi da so; navduševal se je nad njihovimi jahalnimi spretnostmi (1689/1: 210; 1969: 57–58).

Če so Turki ujeli koga s Kranjske, so ga pretepali, dokler ni obljubil odkupnine. Ujetnika so položili na trebuh in ga tepli od glave do peta, dokler niso na njem zlomili deset palic, včasih celo tristo. Nato je moral v zameno pripeljati drugega zapornika, sam pa oditi domov, da bi prodal premoženje in prinesel odkupnino zase (in nadomestnega ujetnika).

Prav tako se godi pri nas ujetim Turkom; plačujemo jim prav z enakim denarjem na isti način. Ako se Turek pri nas da krstiti ali kristjan na Turškem obrezati, ga oproste palic. Če ga pa pozneje njegovi zalotijo, ne uide kolu ter mora na njem žalostno gagniti, drugim v strašilo (1689/4: 8; 1969: 421).

Valvasor je opisal gospodarski in družbeni razvoj Kamnika (Stein) v razmerju do Osmanov. V Kamnik naj bi se v 15. stoletju priselila skupina plemičev in trgovcev, ubežnikov z južne meje. S seboj so prinesli znanje in posle, tako da se je mesto začelo hitreje razvijati zaradi menjave z južnimi deželami. »Mesto je nekoč imelo dosti bogatašev in za čuda veliko trgovino.« Vendar se je kmalu vse spremenilo. Kamnik, ki ga je dvesto let pozneje obiskal Valvasor, je živel od spominov:

Skoraj četrtnina hiš, če ne več, je razpadla, vse trgovske shrambe, ki jih je bila cela vrsta, so razen ene zaprte in za vse leto dobiš najlepšo hišo za dve kroni v najem. Prebivalci so torej prav siromašni ljudje. Znaten vzrok temu utegne biti, da je zastala trgovina s Hrvaško in ne cveti več kot nekdam, ker so turški krvoločni psi ugrabili toliko mest, trdnjav in trgov (1689/3: 542–543; 1969: 374–375).

Slava se tudi konča z omembo velikih vojaških in družbenih stroškov, ki jih Kranjski povzročajo sovražnik. Valvasor bralca opozarja, da je Kranjska v glavnem gorata in ne tako rodovitna. Deželo da pestijo pomanjkanje hrane, visoki davki, gromozanski prispevki za vojaško obrambo in podobno. Kmetje so morali biti vedno pripravljeni na vojsko, doma so puščali družine, pridelek je propadal. Kranjska ni imela rudnikov srebra in zlata, vino in žita so se slabo prodajali; aristokracija je bila izčrpana (1689/4: 609; 1969: 468). Razmere so bile še posebno težavne v 15. stoletju, pravi Valvasor, ko še ni bilo srebra in zlata z novih kontinentov (1689/4: 375; 1969: 452). Šele leta 2008 so slovenski zgodovinarji glasneje spregovorili o vzajemnem ropanju in etnični raznolikosti z obeh strani »civilizacijske meje«. Vasko Simoniti je zapisal, da niso samo Turki hodili k nam, ampak so bili tudi naši vojaki na oni strani in ne preveč prijazni. Zgodovinarji so začeli razločevati med Osmani in njihovimi podložniki. Zato bi lahko rekli, da so nas ropali tudi naši slovanski, »balkanski bratje« (Švajncer 2006a: 26).

Menim, da so takšne interpretacije postale mogoče po razpadu Jugoslavije. Ideologija SFRJ je namreč integrirala marksizem in panslavizem: v tem ideološkem sklopu so postali narodi enakopravni konstitutivni elementi federacije, ne glede to, ali jih je prej izkoriščal osmanski ali habsburški imperij. V predstavah državljanov socialistične republike sta bila zunanja fevdalna prisila s poltisočletnim mandatom (prim. Russinow 1996: 78–79).

Družbeno razlikovanje

Plemstvo se je takrat vzdrževalo s posestvi in delalo za deželno vlado. Hudobni sosed jih je tudi opominjal, pravi Valvasor, »naj bodo hrabri, ... da se v vojaščini urijo«. Drugače pa so nravi in navade plemičev in meščanov kakor pri drugih narodih. »Zategadelj se nam zdi odveč, da bi o njih posebej pripovedovali ...« (1689/2: 342; 1969: 222–223).

Po Valvasorju so Turki leta 1492 napadli in požgali okolico Novega mesta (Rudolfswerth) (1689/3: 488; 1969: 365), leta 1545 okolico Krškega (Gurchfeld), pozneje še Ljubljano, Zagreb in mnoga druga mesta. Napadalci so požigali vasi, včasih tudi živino; ljudi in živino so pogosto odvedli s seboj. Meščani in plemstvo so bili sicer za zidovi mest in gradov

varni, vendar je sovražnik uničeval njihove preživetvene vire (posest in obdelovalce/podložnike). Tabori so bili med načini, s katerim se je kmečko prebivalstvo zaščitilo pred omenjeno nevarnostjo; vendar niso zadoščali.

Zaradi stalne grožnje in aristokratskega neupoštevanja so kmetje organizirali »bunt«. Prvi kmečki upor je bil ob koncu 15. stoletja na Koroškem, takoj po veliki osmanski ekspediciji, ki je domnevno švigala po Kranjski in Benečiji (Škaler 1973: 16; Simoniti 1990: 71–72; Grafenauer 1992: 33). Kratkoročna oškodovanost kmetov in fevdalne gospode očitno ni bila sorazmerna, zato so kmetje zahtevali zaščito in/ali nižje davke.

Zanimivo je, da kljub prefinjenim interpretacijam, ki jih je vpletel v svoje delo, Valvasor kmečkih uporov ni povezal z vojaško grožnjo ali s povečanimi davki za potrebe obrambe. Bil je preponosen in prepameten, da bi črtil skupino, od katere sta bili odvisni tudi njegovi vojaška in literarna kariera. Valvasor je tako ščitil baročno ideologijo Habsburžanov, ki je častila bogastvo plemstva in prezirala revščino množic (glej Pohl in Vocelka 1994: 234–235; Ložar 1944: 24; Baš 1980: 10). Zato je Valvasor za žarečo železno krono, s katero so 14. februarja 1573 kaznovali voditelja upornikov Matijo Gubca, zapisal, da je takšna, »kakršna takšnemu cesarju pristoji« (1689/4: 485; 1969: 461).¹⁰

Obdobje med 15. in 17. stoletjem, ki nam je na voljo z Ruplovim prevodom *Slave* (še vedno edinim), je torej pomembno zaradi oblikovanja skupne razredne in domovinske, celo državljsanske zavesti (kmečkega) prebivalstva: po eni strani v razmerju do Habsburžanov in plemičev, po drugi pa v razmerju do Osmanov (Simoniti 1990: 170).

Valvasorja so vzgojili jezuiti, glavni akterji prenove katoliške enotnosti po pretresih z Osmani (muslimani) in protestanti v 15. stoletju. Šola je z jezuiti postala prostor obsežne in permanentne (katoliške) ideološke reprodukcije (Rupel 1969: 495; Benedik 1992; Grafenauer 1992). Glede na vpliv jezuitov je pravzaprav presenetljiva Valvasorjeva toleranca do protestantov. A tudi tu je šlo po mojem mnenju za razredno solidarnost. Protestantizem so na območju Kranjske podpirali v glavnem aristokrati, ki so se tako upirali centralizaciji države. Skoraj celotna vojaška in pravna moč sta bili ob koncu 15. stoletja v rokah protestantov (Benedik 1992: 23).¹¹

Po dveh stoletjih, ko je Valvasor pisal svoje knjige, je bilo v absolutističnem imperiju vse videti mirno in na svojem mestu.¹²

10 Uskoke omenja tudi v zvezi s kmečkimi upori, ko so pomagali fevdalni vojski in s hitrimi udari slabili moč podložnikov (1689/4/485; 1969: 460).

11 Protestanti naj bi domnevno raje sprejeli osmansko zasedbo kot katoliškega vojvodo (v Gradcu) (Benedik 1992: 21).

12 Videti je, da je šel proces na drugi strani meje v nasprotno smer. Osmanska država, ki je nasledila bizantinsko, je bila centralizirana, zato so bile zunanje in notranje migracije običajnejše, s tem pa se je krepil občutek pripadnosti eni, vrhovni avtoriteti (sultanu, Carigradu). Osmanski posestniki 15. in 16. stoletja so imeli veliko manj vpliva kot dedni habsburški fevdalci, saj so zemljo dobili le v upravljanje, dejansko pa je pripadala sultanu (Todorova 1996: 60–1). Položaj se je spremenil v 17. stoletju, med drugim zaradi zaustavitve ekspanzije, razkroja timarskega sistema

Poimenovanje Drugega

Naj naštejemo nekaj primerov iz Valvasorjevega besednjaka. Osmane je imenoval poglavitni sovražnik, dedni sovražnik (najpogostejša oznaka), najzlobnejši in najzahrbtnejši sosed, neljudje, grabežljivi volkovi, morilske ptice, zveri, divje svinje,¹³ kobilice,¹⁴ krvavi psi. Imenuje jih tudi Turki, občasno uporabi generalizacijo v ednini (»Turek«). »Da je turško gospostvo grob plemstva, otomansko carstvo pa ječa svobode, je po vsem svetu znano. Tak premislek pa rabi za netilo, ki v plemenitih dušah močno razvema tleči ogenj zoper barbarez« (1689/1: 103–104; 1969: 25).¹⁵

Hozjan in Potočnik sta v zgodovinskem učbeniku za drugi letnik gimnazije zapisala, da se je obdobje turških vpadov na naše ozemlje globoko vpisalo v zavest naših prednikov. Nobena tradicija ni tako splošno razširjena. Že v 15. stoletju so besedo Turki zamenjevali z imeni, kot so dedni sovražnik, strašni tirani, krvavi psi, roparski psi, kradljive ptice, požigalci, itd. Postali so sinonim za vse slabo, grozljivo, za vsa dejanja, nevredna človeškega zanimanja (Hozjan in Potočnik 2004: 187).

Kako brati Valvasorja?

Slovenski zgodovinarji in etnologi so v 20. stoletju v zvezi z Osmani le redko uporabljali Valvasorjev pejorativni jezik (glej Apih in Potočnik 1902; Mešiček 1913; Melik in Orožen 1929; Binter 1947; Božič in Weber 1979; idr.). Če lahko to po eni strani razumem kot humanistični odnos do drugih kultur, me po drugi preseneča, da na obsežnem seznamu literature o Valvasorju nisem našel niti enega članka o njegovih pogledih na »Turke«. Pa so bili vsekakor pomembni za njegovo časovno in prostorsko zavedanje. Njegov fizični in ideološki spopad z njimi je posredno, prek literature in izobraževalnega sistema, vplival na slovensko zgodovinsko zavest in identiteto. Zaradi Valvasorjevega pomena za razumevanje kranjske/slovenske poznosrednjeveške (ljudske) zgodovine smo spregledali ideološki balast njegovega besedila, ki se kot tak pokaže šele v okviru sodobne jezikoslovne in antropološke analize medkulturnega dialoga.

Za strukturo in argumentacijo Valvasorjeve *Slave* je ključen pomen Osmanov, ki je prepričljivo večji, kot bi lahko sklepali iz slovenskega zgodovinskega in etnologije. Zgodba se začne in konča z asociacijami na poznosrednjeveško grožnjo habsburškemu imperiju, ozemeljska delitev vključuje opis institucije za obrambo, vodenje in videz prebivalcev Kranjske se primerja z onim na drugi strani meje, ekonomija »stoji in trpi« na povezavah in nasprotjih z Osmani, ipd. *Slava* je pre-

in drugih gospodarskih težav (Šabanović 1996: 18–19).

13 »Da so tako rekoč divje svinje vdrle v vinograd krščanstva ter ga začele grozovito pustošiti ...« (Valvasor 1689/4: 322).

14 Po obsegu in škodi, ki so jo povzročali, jih je primerjal s kobilicami, ki so v letih 1335–1338 preplavile Kranjsko s severa. »Ker Turki ne pijejo vina in ker so kobilice prizanašale vinogradom, so nekateri po pravici menili, da so bile kobilice predhodniki, prednje straže in podoba Turkov, saj so le-ti nekaj let pozneje prišli v Evropo ...« (Valvasor 1689/4: 322).

15 Oznaka 1689/1 v tem primeru pomeni, da navajam besedilo iz prvega zvezka Valvasorjeve *Slave*.

žeta s tovrstnimi podatki in asociacijami.

Brez Osmanov bi Kranjski in *Slavi* umanjalo pomembno ogledalo za njun človeški/civiliziran obraz. Valvasor je veliko lažje vzpostavljati razlike med pravilnim in napačnim, svetlobo in temo, človekom in zverjo, civiliziranim in divjim, plemenitim in podložnim, Evropo in Drugim, ko je videl in izkusil vso prekomejno eksotiko. Habsburžan tudi Francozom in Rusom ni zaupal, vendar jih ni nikoli preziral tako kot južne sosedice (prim. Pohl in Vocelka 1994: 240).

Dinastija Habsburg je v 16. in 17. stoletju izkoriščala zunanje grožnje in satanizirala Osmane, da bi disciplinirala vedno bolj mobilno in razslojeno družbo. Habsburžani so v ta namen uporabili enkratno, baročni spoj močnega klera in absolutne države (Pohl in Vocelka 1994: 214, 240). Vse to so tudi elementi habsburške zapuščine slovenski družbi, znanosti in državi.¹⁶

Šolarje in študente, ko jim dajemo v branje *Slavo*, bi morali opozoriti na odkrite in prikrite elemente Valvasorjevega sovražnega in izključevalnega govora, njegov rasizem in klerikalizem. Ne moremo ga predstavljati le kot svetilnik slovenske zgodovinske, etnografske in domoznanske misli (npr. Ložar 1944: 22–25; Novak 1960: 7; Baš 1980: 10; Grafenauer 1989), ampak kot angažiranega pripovedovalca s formulacijami in stališči, ki zanikajo sedanjo družbeno realnost oziroma ta družbena realnost zanika njih.

Tako pa »Turki« v slovenski etnologiji ostajajo v megli, nekje med vlogo poglavitnega zunanjepolitičnega dejavnika od 15. do 17. stoletja in zanikanjem, da bi lahko Osmani imeli kakršenkoli vpliv na oblikovanje slovenske nacionalne identitete (in simbolov).

Na drugi strani Valvasorjeve družbene in kulturne meje je o svojih potovanjih pisal Evliya Çelebi (Efendi) iz Istanbula. Nastala je serija desetih knjig z naslovom *Seyahatname*. Çelebijeve potopise z osmanskih vojaških ekspedicij v oddaljene dežele – nekatere so mejile na Valvasorjevo Vojvodino – so prav tako prežeti z vraževerjem, s prezirom do »nevernikov« in z beležkami o življenju (podložnih) ljudstev. V nekaterih je predstavil tudi kraje na Balkanu.¹⁷ Vendar v balkanskih nacionalnih zgodovinopisjih še zdaleč ni postal tako pomemben, kot je Valvasor za Slovence. Za tako poslanstvo je Çelebi verjetno premalo etnografsko izdaten, premalo ljudski in pre malo domač.

16 Valvasor seveda ni bil provincialen in versko zamaknjen hujskač. Dogodke je znal postaviti v okvire regionalne in globalne menjave in zgodovine. Potoval je, bral in pisal, bil je erudit in mecen.

17 Prvi kompletni srbohrvaški prevod poglavij, v katerih je Çelebi pisal o območjih poznejše Jugoslavije, je pripravil Hazim Šabanović (Evliya 1954).

Literatura

APIH, Josip in Matko Potočnik: *Zgodovinska učna snov za ljudske šole*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1902.

BAŠ, Angelos: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.

BENEDIK, Metod: Cerkevne razmere na Slovenskem ob prihodu jezuitov. V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, 13–29.

BINTER, Bogdan: *Južni Slovani v srednjem veku*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947.

BOGATAJ, Janez: Načini in tehnike Valvasorjevega dela in njihov pomen za etnologijo. V: Andrej Vovko (ur.), *Valvasorjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, 270–282.

BOŽIČ, Branko in Tomaž Weber: *Zgodovina za šesti razred*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.

CLIFFORD, James in George E. Marcus (ur.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley idr.: University of California Press, 1986.

EDWARDS, Derek: *Discourse and Cognition*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications, 1997.

EVLIYA, Çelebi: *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost, 1954.

GODEC, Ivan: *Valvasor in Slovenci danes*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996.

GRAFENAUER, Bogo: Valvasorjevo mesto v samospoznavanju Slovencev kot posebnega naroda. V: *Valvasorjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, 7–16.

GRAFENAUER, Bogo: Zgodovinski prostor ob nastopu jezuitov v slovenski družbi. V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, 30–35.

HOZJAN, Andrej in Dragan Potočnik: *Zgodovina 2: Učbenik za drugi letnik gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2004.

HUPCHICK, Dennis P. in Harold E. Cox: *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Balkans*. New York: Palgrave, 2001.

JEZERNIK, Božidar: *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi, The Bosnian Institute, 2004.

JUG, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja: kronologija, obseg, vpadna pota. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1943.

KREMENŠEK, Slavko: *Obča etnologija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1978.

LEVINSON, Stephen C.: *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

LOŽAR, Rajko: *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Založba Klas, 1944.

MELIK, Anton in Janko Orožen: *Zgodovina Jugoslovanov za nižje razrede srednjih šol*, 2. del. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1929.

MEŠIČEK, Josip: *Vojvodina Štajerska*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1913.

MOČNIK, Rastko: *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana: Založba /*cf., 1999.

NOVAK, Vilko: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1960.

POHL, Walter in Karl Vocelka: *Habsburžani: Zgodovina evropske rodbine*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.

RAJŠEK, Bojan: Janez Vajkard Valvasor nikoli ni postal baron. *Delo*, 19. junij 2007, 6.

REISP, Branko: *Janez Vajkard Valvasor Slovincem in Evropi / Johann Weichard Valvasor to Slovenes and to Europe*: Lojze Gostiša (ur.), Katalog razstave / Exhibition Catalogue. Ljubljana: Narodna galerija, 1989, 13–47.

RUPEL, Mirko: Janez Vajkard Valvasor. *Valvasorjevo berilo* (Valvasor, Janez Vajkard – avtor). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969, 495–516.

RUSSINOV, Denison: Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past. V: Carl L. Brown (ur.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press, 1996, 45–77.

SAID, Edward W.: *Orientalism*. London: Penguin books, 1995.

SIMONITI, Vasko: Janez Vajkard Valvasor – stotnik kranjskih deželnih stanov. V: Andrej Vovko (ur.), *Valvasorjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, 103–111.

SIMONITI, Vasko: *Turki so v deželi že*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

ŠKALER, Stanko: *Boj za staro pravdo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1973.

ŠABANOVIČ, Hazim: Uvod – Evlija Čelebi i njegov putopis. V: Evlija Čelebi: *Putopis*. Sarajevo: Sarajevo publishing, 1996, 7–55.

ŠULIGOJ, Boris: Pavel Naldini – istrski »Valvasor« v slovenščini. *Delo*, 19. december 2001, 7.

ŠVAJČNER, Janez J.: Turjaška slava na turškem dvoru. *Več*, 17. februar 2006a, 26.

ŠVAJČNER, Janez J.: Kanoni in baroni. *Več*, 3. marec 2006b, 26.

TODOROVA, Maria: The Ottoman Legacy in the Balkans. V: Carl L. Brown (ur.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press, 1996, 45–77.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Die Ehre deß Herzogthums Crain*. Laybach: Wolfgang Moritz Endter idr., 1689.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Valvasorjevo berilo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.

ZUPAN, Gojko: Vischer – štajerski Valvasor. *Delo*, 17. januar 2007, 19.

Nationalization of J.V. Valvasor's Feudal Ideology

While it is true that each nation has its own mythology each period also tends to alter its values. It is possible to speak of Janez Vajkard Valvasor and his work in several volumes entitled *Slava vojvodine kranjske* (The Glory of the Duchy of Carniola) in relation to both aspects.

Initially examining Slovene popular as well as technical literature that focuses, or merely mentions, J.V. Valvasor the author holds that the extensive list of literature is a proof that Slovenes look benevolently upon his legacy.

The following section represents an analysis of different segments of *Slava vojvodine Kranjske*. The analysis focuses primarily on Valvasor's descriptions of the Ottomans which, it can be said, represented the civilizational »Other« of that time. The presence of this imperial rival had a much profounder effect upon Valvasor's ethnographic reality than has been perceived, or acknowledged, by Slovene humanistic disciplines. It can be discerned from his descriptions of Carniola's organizational aspects, economy, social organization, etc. It cannot be a mere coincidence that J.V. Valvasor introduced, as well as concluded, his extensive series of descriptions with a note on »the Turks.«

It is the task of modern historiography to point out the ideology in which the book had been conceived. It is namely this altered ideological component that emphasizes the notions of civilizational boundaries in Valvasor's writing, and therefore in the process of Slovene national formation.

